kiss.viktoria_323_25

KISS VIKTÓRIA

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK KOMPLEX MULTIDISZCIPLINÁRIS VIZSGÁLATA A BRONZKOR ELSŐ EZER ÉVÉBEN MAGYARORSZÁGON (KR. E. 2500-1500)

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Budapest 2025.

Bevezetés: kérdések, célok

Az élelemtermelés elterjedését és a rézkori nagy innovációkat követően a bronzkor jelentős periódus Eurázsiában a társadalmi és gazdasági változások szempontjából. E közel kétezer éves időszakban jöttek létre az ókori kelet birodalmai, épültek az egyiptomi piramisok, és a sumér és akkád civilizáció városállamai Mezopotámiában. A minószi és a mükénéi kultúra palotái, fellegvárai és a lineáris A és B írásos feljegyzések alapján a Mediterraneum első államainak kialakulása ebben az időszakban kezdődhetett el a mai Krétán és Görögországban. Az El Argar-kultúra dél-spanyolországi magaslati településeinek feltárását követően egyes kutatók e térségben is az állam kialakulása felé vezető folyamatokat rekonstruálnak. Közép- és Észak-Európa területén általában a főnöki társadalom megjelenésével azonosítják a bronzkort, amely a társadalmi egyenlőtlenségek intézményesülésével új lépcsőfokot jelent az egymással versengő, időszakosan kiemelkedő vezetők és a legkorábbi államok kialakulása között. A értekezésben vizsgált térség, a Kárpát-medence és ezen belül a mai Magyarország jelentős szerepet játszott az ókori keleti civilizációk és az európai közösségek közötti kapcsolatokban, és számos – Kr. e. 4000 és 2500 között megvalósult – invenció, többek között a bronzművesség, az első lószerszámok, az egységesedő súlyrendszer vagy a köles fogyasztásának az egész kontinensen való elterjedésében.

A magyar bronzkorkutatás – a régészeti kultúra fogalmához kötődő szemlélet nyomán – az azonos régészeti jelenségeket őskori népekkel összekapcsolva elemezte az anyagi kultúra változásait, így célja az őskori történelem megírása volt. Ezzel összefüggésben a változásokat a hagyományos megközelítés szerint általában új népek betelepülésének tulajdonították. A rézkor végét és a bronzkor kezdetét például keletről (gödörsíros kurgán temetkezések/Jamnaja) és nyugatról (harang alakú edények kultúrája) érkező népcsoportok hatásával magyarázták, akik a korszaknak is nevet adó bronz készítésének ismeretét is magukkal hozták. Az 1960-as évektől megjelenő „újrégészeti” vagy processzuális régészeti irányzat nyugat-európai képviselői felhívták a figyelmet arra, hogy az etnoarcheológiai példák szerint egyes kulturális jelenségek egybeesnek az etnikai határokkal, míg mások nem, így ezek egymással való megfeleltetése megkérdőjelezhető. Az irányzat követői a korábbi kutatók által leírt népmozgásokat és az elrejtett kincsleleteknek az erőszakos, támadó bevándorlókkal való összekapcsolását „inváziós neurózisnak” nevezték. Az objektívebb nézőpont előtérbe helyezésének igényével, s a természettudományok és az informatika térhódításával e korszak kutatói a leletek formai változásának tanulmányozását anyagvizsgálatokkal és új abszolút időrendi dátumokkal egészítették ki.

Az említett tudománytörténeti hullámok kevéssé érték el a Kárpát-medencei bronzkor kutatását, amely az 1990-es évekig a német tipológiai iskolák örökségéből táplálkozva elsősorban továbbra is az anyagi kultúra változásait vizsgálta. A kutatástörténeti előzmények nyomán fennmaradtak a korábbi vándorlás-elméletek, emellett újabb értelmezések is születtek. Közben a nyugat-európai kutatás újra értelmezte ezeket a migrációhoz kötődő elméleteket, s az utóbbi évtizedekben újra megindult a történelem előtti időkben feltételezhető vándorlások nyomainak azonosítása, a kutatásba immáron más tudományágak, pl. az izotópgeokémia vagy az archeogenetika eredményeit is bevonva. Így ma már nem csupán az új anyag, a bronz kereskedelmével összefüggő, a kontinens távoli térségeit összekötő kapcsolatokról, hanem a jelenség mögött álló folyamatokról is több adat áll az őskori régészeti kutatás rendelkezésére. A hagyományos majd AMS radiokarbon méréseknek köszönhetően jelentősen módosultak a korszak időrendi határai: a korábbi, Kr. e. 2000–900 közötti időszak helyett ma a Kr. e. 2600/2500–800 közötti, közel két évezred időszakát értjük a bronzkor alatt. Az értekezésben ennek a hosszú időszaknak az első, valamivel több mint ezer évét, a Kr. e. 2600/2500–1400 közötti időszakát tárgyalom. Célom, hogy a magyarországi új eredményeket beillesszem a tágabb térség kutatási képébe, hiszen a Kárpát-medencében lezajlott változások megértése

nélkülözhetetlen adatokkal járul hozzá a közép-európai régió és Európa egésze Kr. e. 3. és 2. évezredi történetének megismeréséhez.

Források, módszerek

Az értekezésben az elmúlt két évtizedben bekövetkezett paradigmaváltásnak köszönhető módszereket és eredményeket igyekeztem komplex módon beépíteni a Kárpát-medencei bronzkor első ezer évének vizsgálatába. Ehhez az utóbbi évtizedekben a kora és középső bronzkori időszak kutatói által elindított mikrorégiós projektek elemzési szempontjai közül elsősorban a temetkezések régészeti és biorégészeti vizsgálata, valamint a leletek archeometriai elemzése segítségével feltárt adatokat foglalom össze.

Az érintett időszak temetkezéseinek többféle módszerrel történő tanulmányozása során közel 30 lelőhely több száz csontvázas és hamvasztásos, zárt temetkezéséből származó emberi maradványokból kerültek kiválasztásra a biorégészeti módszerekkel vizsgálható síregyüttesek. E leletanyagokból, néhány településről származó adattal együtt kb. 150 radiokarbon dátum készült el az utóbbi években. Ennek köszönhetően az eddigi legnagyobb, 99 mintából álló publikált bronzkori radiokarbon adatsort és az utóbbi két évtizedben közölt individuális adatokat, illetve kisebb Bayes-elemzéssel kiegészített sorozatokat hasonló nagyságrendű új adatokkal lehet kiegészíteni. Utóbbi új adatok kb. fele már közlésre került az adott temetkezések DNS vizsgálatának adatsorával, és további tanulmányokban, egy része egyelőre közöletlen. Az értekezésben a közölt temetkezések biorégészeti elemzési eredményei a magyarországi relatív kronológia és az abszolút dátumok szintéziséből kirajzolódó időrendnek megfelelően kerülnek bemutatásra.

A vizsgált korszak elejére, a magyarországi kora bronzkor 2. fázisának kezdetére (Kr. e. 2500–2200) keltezhetők a harang alakú edények kultúrája temetkezései (Budapest-Békásmegyer, Budakalász-Csajerszke, Szigetszentmiklós-Felső Ürge-hegyi-dűlő). E kultúra emlékanyagának megszűnésével párhuzamosan megjelentek a tell-települések a Kárpát-medencében, elsősorban a Duna és a Tisza mentén. A Nagyrév-, Hatvan-, Maros-/Perjámos-, és Ottomány-kultúrához, majd a középső bronzkorban (Kr. e. 2000/1900–1600/1500 között) kialakuló Vatya-, Füzesabony- és Gyulavarsánd-kultúrához köthető központi jellegű (tell- vagy magaslati/erődített) települések mellett helyezkedtek el a tárgyalt temetők (Érd, Gelej, Füzesabony, Kelebia, Kiskundorozsma, Polgár, Sándorfalva, Sóskút, Szigetszentmiklós, Tiszafüred). A Dunántúl középső részén a Somogyvár–Vinkovci kultúra-csoportjait a magyarországi kora bronzkor 3. időszakában, kb. Kr. e. 2100-tól a Kisapostag/legkorábbi mészbetétes kerámia kultúrája, a középső bronzkorban a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája váltja fel (Balatonakali, Balatonkeresztúr, Bonyhád, Csepreg, Győr-Ménfőcsanak, Kaposvár). A Nyugat-Dunántúlon, a Fertő-térségében a kora bronzkor utolsó időszakában és a középső bronzkorban a Gáta–Wieselburg-kultúra közösségei telepedtek meg (Nagycenk, Szakony, Zsennye). A korszak végén, Kr. e. 1500 körül a Kárpát-medence nagy területein a korábbitól eltérő kerámiaművesség, fegyverek és temetkezési rítusok jelentek meg. Ezt, a Közép- és Észak-Európa több régiójában egységesen elterjedt új műveltséget jellegzetes temetkezési szokása alapján halomsíros kultúrának nevezi a régészeti kutatás (Emőd, Jánoshida, Sükösd, Tiszafüred).

A magyarországi bronzkor első ezer évében élt emberek változatos temetkezési szokásokat követtek. Az időszak kezdetén térségenként eltérő arányban fordulnak elő a zsugorított csontvázas, vagyis oldalt fekvő helyzetben, felhúzott lábbal eltemetett és (urnás vagy szórt-) hamvasztásos sírokba helyezett egyének. A kora bronzkor végén–középső bronzkor kezdetén, Kr. e. 2000–1900 körül Nyugat- és Közép-Magyarországon dominánssá, sőt néhol kizárólagossá váltak a hamvasztásos temetkezések. A középső bronzkori végén, Kr. e. 1600–1450 között a hamvasztás megjelent a korábban kizárólag korhasztásos rítussal temetkező Tisza vidéki közösségek területén is. Ezzel egy időben Európa számos régiójában

szintén elkezdődött a hamvasztásos rítus alkalmazása, melynek elterjedésében szerepet játszhatott a Kárpát-medence térsége. A halomsíros kultúra közösségeinél megjelenik a korábban nem jellemző nyújtott csontvázas rítus is.

A kerámia- és fémtárgyak archeometriai vizsgálatának alkalmazására már a bronzkorkutatás kezdetétől voltak példák, a természettudományos eredmények azonban kevésbé épültek be a korszak magyarországi vizsgálataiba. Így fontos előrelépést jelentett, amikor először nemzetközi együttműködések, és a hazai laboratóriumi háttér bővülésével kisebb mértékben az 1990-es évek végétől, majd a 2010-es évektől egyre inkább elérhetővé váltak a radiokarbon keltezési, fémvizsgálati, majd a stabilizotópos és archeogenetikai elemzési módszerek. Ez utóbbi archaikus DNS vizsgálatok egyik legjelentősebb eredménye annak felderítése, hogy a Kr. e. 6. és a 3. évezred élénk vándorlásai nyomán a bronzkorban alapozódik meg a mai Európa genetikai képe, mely az immáron jelen levő három fő komponens, a középső kőkori vadászó-gyűjtögetők, az újkőkori földművesek és a bronzkor hajnalán megjelenő sztyeppei pásztorok keveredéséből jön létre.

A nyugat-európai elméleti régészeti szakirodalom már korán felhívta a figyelmet arra, hogy az egyén társadalmi helyzetét meghatározza a neme, a kora, a társadalmon belüli horizontális és vertikális különbségek, illetve az ezekhez kapcsolódó jogok, kötelezettségek és társadalmi normák. Ennek ellenére a társadalomrégészeti megközelítések, például a társadalmi egyenlőtlenség formáinak, a nemi szerepek, az identitás vagy a gyermekek és idősek kutatásának kérdései az utóbbi tíz-tizenöt évben nyertek teret a hazai bronzkorkutatásban, jelentős késéssel például az újkőkori közösségek hasonló elemzéseihez képest. Az utóbbi időszakban a tárgybiográfiai, eseményrégészeti, és háztartásrégészeti szempontok is megjelentek, így fémtárgyak és a kerámia készítésének és használatának korábban nem ismert részletei (pl. kopások, másodlagos égés) is felderíthetők, megfelelő anyagvizsgálati módszerekkel kiegészítve.

A korábban fizikai antropológiának, ma már inkább biológiai antropológiának nevezett elemzések az elhunytak nemének és életkorának becslésére, valamint az egykor élt emberek életmódjának és általános egészségi állapotának meghatározására nyújtanak lehetőséget. Az emberi test különböző részeit ért hatások, ismétlődő tevékenységek (pl. megerőltető munka, lovaglás) az izomtapadási helyeknél nyomot hagynak a csontokon. Az említett megfigyelések általában csontvázas temetkezésekre vonatkoznak, de a hamvasztás során aprózódott csontmaradványokból is megállapítható az elhunyt neme, életkora, és egyes betegségek megléte. Az utóbbi két évtizedben az izotópos és DNS vizsgálatok fejlődésének és a régészettudományba való integrálódásának köszönhetően az emberi és állati maradványok biorégészeti elemzési lehetőségei a bronzkor vizsgálati módszereit is bővítették. Mindezek nyomán a bronzkor vizsgálatának módszertani és elméleti keretei megújulóban vannak.

Eredmények

Az értekezés az említett temetőkből biorégészeti módszerekkel megvizsgált egyének elemzési eredményeiből és a tárgyaik vizsgálatából felépülő adatbázis eredményeit foglalja össze az említett, társadalomrégészeti módszereknek megfelelően.

Az eredmények összevethetők a korszak eddigi társadalomrekonstrukciós példáikkal. A régészeti és biorégészeti eredmények és a társadalmi egyenlőtlenségre, rétegzettségre utaló leletek vizsgálata azt mutatják, hogy a sírok 10-20%-ában fordulnak elő rézből és bronzból készült ékszerek és fegyverek. Borostyánékszerek a középső bronzkori csontvázas rítusú Tisza menti temetőkben a sírok 8-10%-ából kerülnek elő. A hamvasztásos rítusú közép- és nyugat-magyarországi temetkezési helyeken is előfordulnak borostyánékszerek, itt azonban a felékszerezett testek elégetésével összefüggésben csak elenyésző arányban találhatók meg. Aranyékszereket (elsősorban apró ruhadíszeket és hajfonatkarikákat) a sírok mindössze 2%-ába helyeztek. Az apró aranyékszerek tulajdonosai, vagyis a korabeli elit fölött helyezkedhettek

el a 300 g tömegű arany karpántok viselői. Utóbbi, fejedelmi hatalmi jelvényeket egyelőre temetkezésekből nem ismerjük, csak magányosan a földbe rejtett kincsleletekből vagy ismeretlen körülmények között múzeumba került szórvány leletekből (például Dunavecséről, Tápióbicskéről, Tiszajenőről). Előkerülésük azonban nem véletlenszerű, valószínűleg fontos közlekedésföldrajzi csomópontokat uraló, a korabeli társadalom csúcsán álló néhány egyén székhelyét jelzi, akiknek a hatalma nem csupán egy kisebb folyóvölgyre, hanem egy nagyobb régióra terjedhetett ki (1a. kategória). E kategória alsó szintjéhez, a kisebb arany- és borostyánékszerekkel eltemetett elithez sorolhatók a balatonakali és nagycenki vezetők, továbbá a sükösdi és szigetszentmiklósi magas társadalmi helyzetű nők (1b. kategória).

A következő, 2. kategóriába tartozhattak a kisebb réz- és bronzékszerekkel rendelkezők.

A 3. kategóriába sorolhatjuk az edényekkel és egyéb tárgyakkal utolsó útjukra bocsátottakat.

Az utolsó, 4. kategóriába sorolhatók a melléklet nélkül sírokba helyezett egyének. Az elégtelen táplálkozás és a sérülések nyomait viselő, az általános gyakorlattól eltérő módon, például a jellemző hamvasztásos temetkezési szokás helyett csontvázas rítussal, tárológödörbe eltemetett egyének esetében felmerülhet a kérdés, hogy jogfosztottként, fogolyként vagy rabszolgaként élhettek-e. A történeti időkből, például a római korból, vagy a gyarmatosítás időszakából ismert példák és egy újabb kulturális antropológiai összefoglalás adatai szerint az állami rendszerekben és a megelőző korszakok társadalmaiban 10–30% közé tehető az alávetett rabszolgák vagy foglyok aránya. Ez alapján az utóbbi években a régészeti szakirodalom a társadalmi státuszt jelző tárgyak nélkül eltemetettek őskori emberek között nem zárja ki az alávetett, szolgaként azonosítható egyének meglétét. A magyarországi középső bronzkori közösségek településein gödrökbe, rossz egészségi állapotban földbe helyezett egyének azonban a szerény mellékletekből és a test gondosan, kegyelettel történt elhelyezéséből kiindulva besorolhatók 4. társadalmi rétegbe. Alávetett, rabszolgaként való értékelésüket véleményem szerint a rendelkezésre álló adatok nem támasztják alá.

A települések vizsgálatából levonható adatok rövid áttekintése arra mutat, hogy a komplex, többrétegű tell-településeken kívül magaslati és erődített telepeket is ismerünk a korszakból, amelyeken bronztárgyakból álló, olykor edényben elrejtett kincsleletek is előkerültek. Az elit temetkezései (lásd fentebb, 1. kategória) mellett a Kárpát-medence kora bronzkorában megjelenő, többszintű településrendszer is utal a társadalmi egyenlőtlenségek jelentősebbé válására, a hatalom koncentrálódására és az intézményesült vezetőréteg kialakuló időszakára. A gazdasági és katonai hatalmat, például a nyersanyagforrások közelében élő csoportokkal fenntartott kereskedelem kontrolálását gyakorló vezetők/főnökök gazdasági és politikai uralma a kincsleletek alapján egy-egy folyóvölgyre terjedhetett ki.

A bronz térhódítása által okozott visszafordíthatatlan változások nyomán a Kárpát-medence kora bronzkorában a térség keleti és nyugati területei között kisebb mértékű cserekereskedelem mutatható ki, kevés helyre eljutó borostyánkő ékszerrel. A kora és középső bronzkor határán, Kr. e. 2000/1900 körül már megfigyelhető a kapcsolatok megélénkülése, amely összefügésbe hozható az első ónbronz tárgyak által jelzett, megnövekedett távolsági kereskedelemmel. Ezt az időszakot jelzi a balatonakali sír bronztárgyai kapcsán megállapított 1000–1500 km-es interakciós zóna az Észak-Németországi Melz és az olténiai Slatina között. A középső bronzkorban jóval intenzívebbé váltak a kapcsolatok. A dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája és a Gáta–Wieselburg-kultúra a Magyarád-kultúra közösségeivel megfigyelhető kapcsolatai mögött minden bizonnyal a Szepes-Gömöri-érchegységből származtatható fakóérces réznyersanyag beszerzésének igénye állt, ahogy a hainburgi temető, a röjtökmuzsaji nyakperecdepó és a tolnanémedi bronzkincsek leggyakoribb arzén-, antimon- és ezüsttartalmú fakóérces nyersanyaga, az *Ösenring* fémtípus bizonyítja. A Cer-hegységi és Gölnic vidéki ónforrásokkal fenntartott kereskedelem útvonalai a folyók, elsősorban a Duna és a Tisza, továbbá mellékfolyóik lehettek. A szomszédos közösségek között fenntartott szoros

kapcsolatokat a hibrid kerámiaformák és a kisebb fémtárgyak is jelzik. A dunai és tiszai átkelőket, és az ott élő közösségek jelentős szerepét egyértelművé teszi e csomópontok bronz- és aranygazdagsága, például Esztergom, Budapest, Solt vagy Polgár és Tiszafüred térségében. A kapcsolatok további bizonyítéka néhány speciális dunántúli fémtárgy az Alföldön és Erdélyben, továbbá a hajdúsámsoni kincskör műhelyeiből érkező bronz- és aranytárgyak a Dunántúlon. A Kárpát-medencei kora és középső bronzkori kultúrák között a fentiek alapján jól adatolt regionális kapcsolatrendszer révén cserélhetett gazdát a Garam-vidéki és talán erdélyi réz- és aranynyersanyag, kész tárgyak, élőállatok, bőrök, textilek, só. A távolabbi területekről származó, láncolatos, interregionális csere, továbbá emberi mobilitás révén ide került anyagok között említhetjük a középső bronzkor második felében megnövekvő szerepű kelet-alpi réznyersanyagot, továbbá „észak aranyát", a borostyánt. Az interregionális cserék vízi és szárazföldi útvonalaiként a közép-európai kultúrákkal a Duna, illetve a környező nagyobb folyók (Morva, Vág, Nyitra, Garam, Rába, Dráva, Mura, Száva) és ezek kisebb mellékfolyói, az Alföld keleti részével és Erdéllyel a Tisza, továbbá a Maros, a Körösök és a Szamos határozhatók meg.

Az értekezésben bemutatott folyamatok a Kr. e. 1500/1450-et követő időszakban a kapcsolatok intenzívebbé válását eredményezték Közép-Európában és ezen belül a Kárpát-medencében. A cserekereskedelem révén beszerzett hatalmas mennyiségű bronztárgy ekkorra a hétköznapok minden területén átvette a korábban más anyagból készített eszközök szerepét. A szélesebb körű nyersanyagkereskedelem hozzájárult az egységesedő eurázsiai súlymérték rendszer kialakulásához, ezzel a globalizáció kezdeti megjelenéséhez a késő bronzkor „kitágult világában" a mai Brit-szigetekről Indiáig.

Az értekezés témakörébe tartozó fontosabb publikációk:

Kiss V.: A mészbetétes edények népe késői fázisának sírlelete Veszprémből. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1997, 39–49.

Kiss, V.: Data to the eastern relations of Transdanubian Incrusted Pottery culture. Biblioteca Musei Apulensis VIII (1998) 161–189.

Kiss, V.: Neuere Funde zur der mittelbronzezeitlichen Metallkunst in Transdanubien. Savaria–Pars archaeologica 24/3 (1998–1999) 153–164.

Honti, Sz.–Kiss, V.: Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Tolnanémedi-Typus I. ActaArchHung 51 (2000) 71–96.

Kiss, V.: Anknüpfungspunkte zwischen Mitteleuropa und Transdanubien in der mittleren Bronzezeit. In: Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián (ed. Bánffy E.). Antaeus 25 (2002) 477–511.

Kiss, V.: Central European Economies: Agriculturalists in Transdanubia. Potters in Transdanubia In: Visy, Zs. (Editor-in-Chief): Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium. Budapest 2003, 148–151.

Kiss, V.: Contacts along the Danube: a boat model from the Early Bronze Age. In: Galanaki, I.– Tomas, H.–Galanakis. Y.–Laffineur R. (eds): Between the Aegaean and Baltic Sees: Prehistory across borders: Proceedings of the International Conference 'Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Region of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe'. Aegaeum 27. Liege 2007, 119–129.

Kiss, V.: The Middle Bronze Age in the western part of Hungary (An overview). In: Tiefengraber, G. (Hrsg.): Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 148. Bonn 2007, 15–35.

Roberts, S.–Sofaer, J.–Kiss, V.: Characterization and textural analysis of Middle Bronze Age Transdanubian Inlaid Wares of the Encrusted Pottery Culture, Hungary. A preliminary study. Journal of Archaeological Sience 35/2 (2008) 322–330.

Kiss, V.: The Life Cycle of Middle Bronze Age Bronze Artefacts from the Western Part of the Carpathian Basin. In: Kienlin, T.–Roberts, B. (eds): Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 169. Bonn 2009, 328–335.

Kiss, V.: Settlement of the Tumulus culture at Ordacsehi. In: C. Gutjahr, G. Tiefengraber (Hrsg.): Akten des 1. Wildoner Fachgespräches vom 25. bis 26. Juni 2009 in Wildon / Steiermark (Österreich). Internationale Archäologie - Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress. Band 15. Rahden/Westfalen 2011, 101–108.

Kiss, V.: The role of the Danube in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin. In: Kovács, Gy., Kulcsár, G. (eds): Ten Thousand years along the Danube. Varia Archaeologica Hungarica 26. Budapest 2011, 211–239.

Kiss V.: Middle Bronze Age Encrusted Pottery in western Hungary. Varia Archaeologica Hungarica 27. Archaeolingua, Budapest 2012.

Kiss V.: Problems of the Koszider Period in Transdanubia. In: Vicze, M., †Poroszlai, I., Sümegi, P. (eds): Koszider: Hoard, Phase, Period? Round table conference on the Koszider problem. "Matrica" Museum, Százhalombatta 2006 (2013) 61-96.

Kiss V.: Színek, fény, csillogás. Művészet és viselet a középső bronzkorban. In: Dani J., Kolozsi B., Nagy E. Gy., Priskin A. (szerk.): ΜΩΜΟΣ VIII. Őskoros Kutatok VIII. Összejövetelenek konferenciakötete – Őskori műveszet – Műveszet az őskorban. Debrecen 2017, 251–268.

Szeverényi, V., Kiss, V.: Material evidence for warfare in Early and Middle Bronze Age Hungary. In: Fernández-Götz, M.; Roymans, N. (szerk.): Conflict Archaeology: Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity. Themes in Contemporary Archaeology – EAA Monographs Series, Vol 5. Routledge, London 2018, 37-49.

Kiss, V.: Bronze Age antropomorphic and zoomorphic representations in western Hungary. In: Bánffy, E., P. Barna, J. (eds): „Trans Lacum Pelsonem" Prähistorische Forschungen in Südwestungarn (5500–500 v. Chr.). Prehistoric Research in South-Western Hungary (5500–500 BC). Castellum Pannonicum Pelsonense 7. Budapest–Leipzig–Keszthely–Frankfurt 2019, 237–251.

Kiss, V., Kulcsár, G.: 'Europe without walls': new directions of Bronze Age research in Hungary. In: Šabatová, K., Dietrich, L., Dietrich, O., Harding, A., Kiss, V. (eds): Bringing Down the Iron Curtain, Paradigmatic Change in Research on the Bronze Age in Central and Eastern Europe? Archaeopress, Oxford 2020, 129–138.

Kiss, V.: The Bronze Age burial from Balatonakali revisited. In: Maran, J., Sorin-Christian, A., Bajenaru, R., Hansen, S. (eds.): Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze Age and Early Iron Age. Conference to the Memory of Alexandru Vulpe. 10th-13th November 2017, Tulcea, Romania. Tulcea 2020, 553–568.

Kiss V.: Transformations of Metal Supply during the Bronze Age in the Carpathian Basin. Hungarian Historical Review 9 (2020) 315–330.

Cseh F., Kiss V., Szulovszky J. (eds.): A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések / The Archaeology, History and Ethnography of the Precious and Non-Ferrous Metals in the Carpathian Basin. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében. Archaeometria, iparrégészet, kézművesipar-történet, néprajz / Material Culture in the Carpathian Basin: Archaeometry, industrial archaeology, history of handcraft, ethnography 6. Budapest 2021.

Kiss V., F. Romhányi B.: Nyersanyagkereskedelem és/vagy vándorló kézművesek? Adatok a Kárpát-medencei réz nyersanyagok és késztermékek kereskedelmének diakrón vizsgálatához. In: Kincses M. K. (szerk.): Anyagi és szellemi javak migrációja a Kárpát-medencében. Budapest 2024, 43–85.

kiss.viktoria_323_25

Kiss, V., Angyal, A., Dani, J., Kertész, Zs., Maróti, B., Szikszai, Z.: Mobility and Trade: Long-distance Connections in the western part of the Carpathian Basin at the dawn of the 2nd Millennium BC. In: A. Bulatović, V. Filipović, A. Kapuran (eds.): *Interactions-Transmission-Transformation: Long-distance Connections in Metal Ages of South-eastern Europe. Proceedings of the International Conference held in Požarevac 2025.* Belgrade 2025, 329–341.

Kiss V.: Archeometriai módszerek alkalmazása a bronzkor kutatásában Magyarországon. Archeometriai Műhely 21/4 (2024) 313–338.

Kiss V.: Bronzkori élettörténetek Magyarországon Kr. e. 3–2. évezred. Hereditas Archaeologica Hungariae 5. Budapest 2025.